

Kuifleeuweriken *Galerida cristata* op hun retour

Fred Hustings, Johan Bekhuis, Rob G. Bijlsma & Frans Post

Wanneer vogelaars hun hart luchten over het verdwijnen van vogelsoorten vallen al spoedig namen als Ooievaar, Korhoen, Kemphaan, Grauwe Klauwier en Oortolaan. De achteruitgang van deze soorten is opvallend geweest en de afname is goed gedocumenteerd door tellingen. Frappant genoeg ontbreekt de Kuifleeuwerik vaak in dit rijtje. Veel waarnemers menen dat de soort vroeger talrijker was maar kunnen dit niet staven met cijfers. Op het eerste gezicht is dit merkwaardig. Je zou denken dat van een soort als de Kuifleeuwerik, die stevast in de buurt van mensen vertoeft en bovendien opvalt door tam gedrag en een markant uiterlijk, 'alles' bekend zou zijn. Niets is echter minder waar. Veel vogelaars hebben nu eenmaal de gewoonte zich aan hun hobby over te geven in de vrije natuur, dat wil zeggen buiten de bebouwde kom. Een alleszins begrijpelijke houding, die er evenwel toe leidt dat juist van vogelsoorten die bij wijze van spreken naast onze voordeur broeden weinig bekend is. Dit kwam op pijnlijke wijze aan het licht toen de Samenwerkende Organisaties Vogelonderzoek Nederland (Sovon) in 1991 een enquête over stadsvogels hield onder vogelwerkgroepen. Gedetailleerde telgegevens bleken voor diverse soorten amper aanwezig te zijn, zodat het gissen is of deze soorten toe- of afnemen. Uit de enquête kwam echter duidelijk naar voren dat de Kuifleeuwerik in de afgelopen decennia verontrustend in aantal moet zijn achteruit gegaan. Dit was reden genoeg om de beschikbare informatie op een rij te zetten en een reconstructie te maken van wat er met de soort moet zijn gebeurd. Naast ongepubliceerd materiaal (zie Dankwoord) werd voor de Nederlandse situatie gebruik gemaakt van de volgende publikaties: Alleyn et al (1971), Van den Bergh et al (1979), Boekema et al (1983), Van Dijk & Van Os (1982), Van Dijk & Hoek (1989), Van Erve et al (1967), Hens (1965), Hustings (1991), Jonkers et al (1987), Van der Ploeg et al (1976), Ruitenbeek et al (1990), Vogelwerkgroep Avifauna West-Nederland (1981), Vogelwerkgroep Zuidoost-Achterhoek (1985) en Zomerdijk et al (1971).

1. Historisch perspectief

Het is niet bekend hoe en wanneer Kuifleeuweriken zich vanuit het oorspronkelijke verspreidingsgebied, de droge en gematigd-warme steppen en halfwoestijnen van Azië, hebben gevestigd in West- en Midden-Europa. Gezien fossiele vondsten kwam de soort er in ieder geval voor in het Pleistoceen (30.000-20.000 v. Chr.).

Het is echter niet waarschijnlijk dat de soort er sinds die tijden permanent aanwezig is geweest. Glutz von Blotzheim & Bauer (1985) gaan uitgebreid in op de areaalveranderingen in de laatste eeuwen voor zover ze uit historische bronnen kunnen worden afgeleid. Hun overzicht kan als volgt worden samengevat.

In de eerste helft van de zestiende eeuw kwam

Vanaf 1930 kwamen er steeds meer berichten over een achteruitgang van de Kuifleeuwerik. Maasvlakte, oktober 1986.

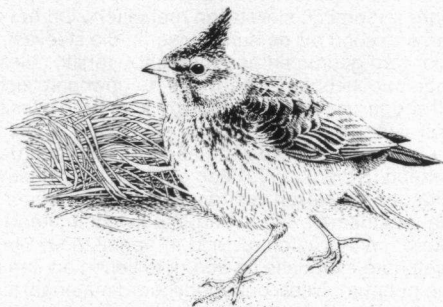
Foto: Hans Gebuis.

de soort, gezien meldingen in onder ander Keulen, Straatsburg, Heidelberg en Bazel vermoedelijk tamelijk verspreid voor in West- en Midden-Europa. In de zeventiende eeuw moet de verspreiding danig zijn ingekrompen in oostelijke of zuidoostelijke richting, want er zijn uit die eeuw slechts weinig waarnemingen bekend uit West- en Midden-Europa. In de achttiende en vooral negentiende eeuw vond een krachtige expansie plaats. In de reeds bezette gebieden (zoals het voormalige Oost-Pruisen) namen de aantallen sterk toe, terwijl nieuwe gebieden werden bereikt in westelijke en noordwestelijke richting. Zo werden in 1830-1870 Denemarken, de Duitse Noordzeekust en Zuid-Zweden gekoloniseerd. Vermoedelijk is de Europese verspreiding op zijn maximum geweest omstreeks de eeuwwisseling. Begin twintigste eeuw vond nog een geringe uitbreiding plaats in Scandinavië, waarbij de soort Zuid-Noorwegen bereikte en in Zweden terreinwinst boekte in noordwaartse richting. In andere delen van Europa echter, bijvoorbeeld in de Baltische Staten en aangrenzende delen van Rusland, werden sommige broedplaatsen weer verlaten in de eerste decennia van deze eeuw. Vanaf ongeveer 1930 kwamen er uit steeds meer gebieden berichten over achteruitgang en na 1950 is dit gemeengoed geworden.

2. Nederland vóór 1970

Het tijdstip van vestiging in Nederland is onduidelijk. Of de soort ons land inderdaad in de zestiende eeuw heeft gekoloniseerd, zoals Cramp (1988) aangeeft, is voor ons niet na te gaan, evenmin als de vraag of de soort sindsdien voortdurend aanwezig is geweest. Het lijkt erop dat Kuifleeuweriken zich pas in de negentiende eeuw in ons land hebben gevestigd of eventueel hervestigd (Van Erve et al 1967, Boekema et al 1983). Begin twintigste eeuw broedde de soort 'vrij gewoon' op de diluviale gronden van Noord-, Oost- en Zuid-Nederland en in de duinen; hij nam in aantal toe en was speciaal 'zeer talrijk' in oostelijk Noord-Brabant, Noord- en Midden-Limburg (Van Oordt & Verwey 1925, Hens 1965). Dat Kuifleeuweriken ook voorkwamen in de steden in West-Nederland blijkt onder meer uit Thijssen (1925); het zwaartepunt van de verspreiding lag echter duidelijk op het diluvium. De soort moet hier plaatselijk zijn voorgekomen in voor ons onvoorstelbare aantallen. Zo zag Van Malsen (1925) te Harderwijk 'gedurende den strengen winter van 1916 op 1917 (...) geregeld vluchten van meer dan 100 stuks'. De soort broedde vooral op ruderaalterreinen in dorpen en steden en in de duinen, maar ook in het buitengebied langs veldwegen, op schuurtjes en in bouwland (Thijssen 1925, Eykman et al 1937). De rooskleurige broedvogelstatus zoals beschreven door Van Oordt & Verwey (1925) was in de jaren dertig en veertig, gelet op Haverschmidt (1942) nog steeds geldig. Dat de soort zich vlot vestigde in de pas drooggelegde Wieringermeer (1935) wijst op een florierende stand. Ook reagende de populatie snel op door oorlogsverwoestingen ontstane broedbiotopen. Zo waren Kuifleeuweriken in 1943 opvallend talrijk in het

door het bombardement van 1940 zwaar getroffen hart van Rotterdam (Vogelwerkgroep Avifauna West-Nederland 1981). Een anekdote in Hens (1965) illustreert voorts het nog steeds talrijke voorkomen in Zuidoost-Nederland. In de omgeving van Helden en Meijel (Limburg) was de Kuifleeuwerik vóór 1941 zo talrijk dat hij door tinders, vanwege het aanpikken van ontkiemende zaden van met name augurken, werd beschouwd als een plaag!

Het tijdstip van de vestiging van de Kuifleeuwerik in ons land is onbekend.
Tekening: Elwin van der Kolk.

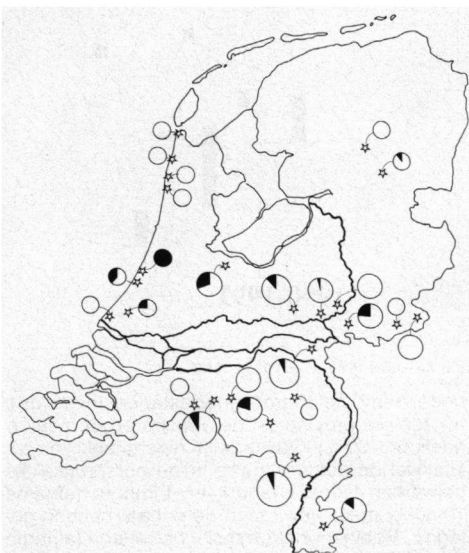
Over de aantalsontwikkeling in de jaren vijftig en zestig is weinig bekend. Omdat er in deze decennia overal in Nederland nieuwe woonwijken (laagbouw en hoogbouw) als paddestoelen uit de grond schoten, is een toename in het stedelijke gebied aannemelijk; nieuwe woonwijken leveren immers geschikte broedgelegenheden op gedurende de aanleg en in de eerste tien jaar na oplevering. Ook zal de soort hebben geprofiteerd van de sterke uitbreiding van industrieterreinen. De avifauna's die verschenen in de jaren zestig of waarvoor het veldwerk was verricht in die periode, weerspiegelen een neutrale tot positieve kijk op de populatie-ontwikkeling (Hens 1965, Van Erve et al 1967), Alleyn et al 1971, Zomerdijk et al 1971). Spoedig zou echter blijken dat zinsneden als 'Het is waarschijnlijk, gezien het beschikbaar blijven van geschikt broedgebied, dat de soort zich (...) goed zal kunnen handhaven' (Alleyn et al 1971) helaas te optimistisch waren geweest.

3. Nederland 1970-91

Afname

Vanaf eind jaren zestig/begin jaren zeventig werd het systematisch inventariseren van broedvogels via gestandaardiseerde methoden populair onder vogelaars. Inventarisaties op particuliere basis of in vogelwerkgroepverband leverden veel gegevens op over verspreiding en aantallen van broedvogels, net als de projecten van Sovon. Hoewel veel vogelaars het stedelijke gebied links lieten liggen, is er toch voldoende materiaal verzameld om aan te geven wat er met de Kuifleeuwerik is gebeurd in de laatste decennia. Dit is onthutsend. In figuur 1 zijn gegevens opgenomen van gebieden waar Kuifleeuweriken ten minste twee maal zijn geteld, meestal in de vroe-

ge jaren zeventig en in de late jaren tachtig (uitzondering: Eindhoven, alleen in het begin en aan het eind van de jaren tachtig, en enkele gebieden in Noord-Holland-Noord en Noord-Brabant waar de eerste set gegevens dateert uit de jaren zestig). De gebieden zijn doorgaans geïnventariseerd op een manier die overeenkomt met die van het Bijzondere Soorten Project (BSP)-Broedvogels van Sovon (Sovon 1986).

Figuur 1. Aantalsveranderingen bij de Kuifleeuwerik in de jaren zeventig en tachtig. In zwart is weergegeven welk deel van de oorspronkelijke populatie resteerde. Geheel wit: soort uitgestorven. Geheel zwart: soort stabiel.

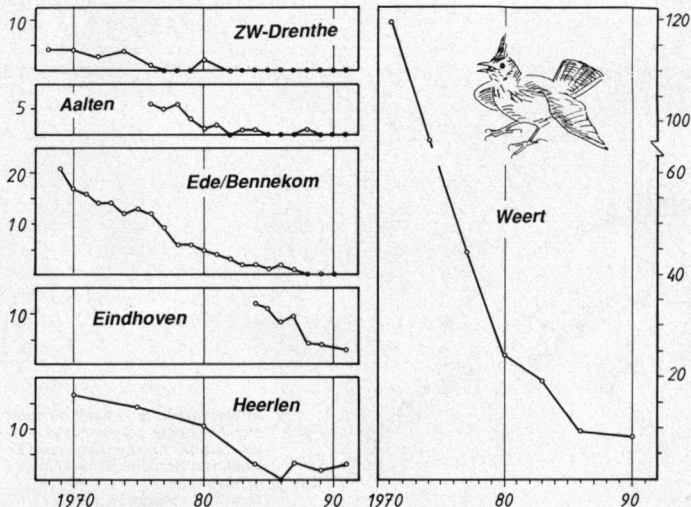
Van de 25 gebieden is er slechts één (Noordwijk) waar geen afname is vastgesteld. In de ene helft van de overige gebieden was de soort inmiddels uitgestorven, in de andere helft in aantal afgenomen. De afname was in vrijwel alle gebieden zeer opvallend. Grote steden waar medio jaren zeventig nog vele tientallen of zelfs meer dan

honderd paren voorkwamen (bijvoorbeeld Nijmegen en Arnhem) bleken bijna te zijn ontvolkt. In wat kleinere gemeenten was de soort soms compleet verdwenen (bijvoorbeeld Winterswijk, Dieren, Den Helder). Alle 25 gebieden samen herbergden in de jaren zeventig 622 territoria en in de jaren tachtig slechts 85 territoria, een afname met maar liefst 86%. En dan te bedenken dat diverse tellers opgaven dat de aantallen in de eerste periode mogelijk waren onderschat. In welk tempo de afname had plaatsgevonden, is af te leiden uit figuur 2, waarin gegevens zijn bijeengebracht van zes gebieden die min of meer regelmatig zijn geteld. In al deze gebieden werd een voortdurende, gelijkmatige achteruitgang vastgesteld vanaf het begin van de tellingen. Het was niet zo dat er in een bepaalde periode een opvallend sterke of minder sterke afname werd geconstateerd. Wel valt het op dat de stand momenteel op laag niveau lijkt te zijn gestabiliseerd in sommige gebieden (Heerlen, Weert en omstreken).

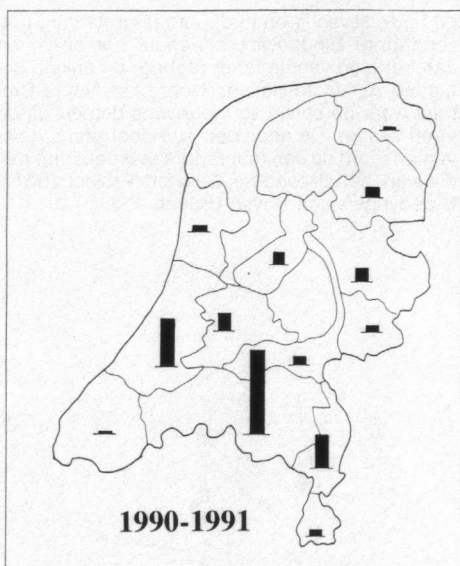
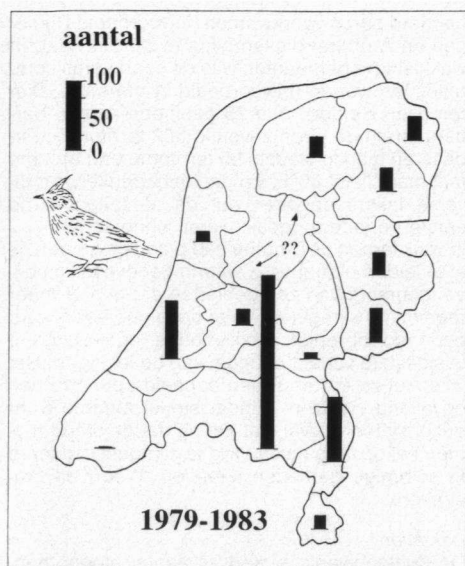
Aantallen

De Kuifleeuwerik is sterk in aantal afgenomen, maar om wat voor aantallen ging het op landelijke schaal? Om deze vraag te beantwoorden kunnen drie schattingen van het Nederlandse broedbestand met elkaar worden vergeleken. In de Atlas van de Nederlandse Broedvogels (Teixeira 1979) werd de Nederlandse broedpopulatie in 1973-1977 geschat op 3000-5000 paren. Het ziet ernaar uit dat deze schatting vrij betrouwbaar en eerder te laag dan te hoog zal zijn geweest. De soort werd namelijk in de onderzoeksperiode als zekere of waarschijnlijke broedvogel gemeld uit 530 atlasblokken en kwam in de meeste grote steden voor in aantallen van enkele tientallen tot meer dan honderd paren. Daarnaast waren met name op de fijne en fijnlemige zandgronden in het oosten en zuiden van het land vrijwel alle dorpen en kleinere steden bezet door deze leeuwerik.

In de Atlas van de Nederlandse Vogels (Sovon 1987) werd een nieuwe landelijke schatting ge-

Figuur 2. Aantal territoria van de Kuifleeuwerik in Zuidwest-Drenthe (A.J. van Dijk), Aalten (H. Wessels), Ede-Bennekom (R.G. Bijlma), deel Eindhoven (P. Maréchal, W. Veenhuizen en anderen), deel Heerlen (F. Hustings) en Weert en omgeving (F. Post).

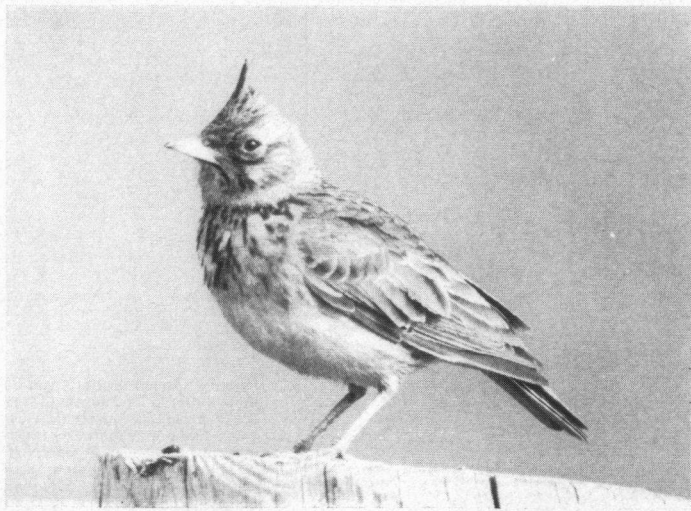
Figuur 3. Geschat aantal territoria van de Kuifleeuwerik per regio in (A) 1979-1983 en (B) 1990-1991.

geven. Op grond van vele lokale broedvogelinventarisaties (verantwoording in Sovon 1988) kwam men voor 1985-1986 uit op 1000-2000 paren, een afname van rond 60% ten opzichte van 1973-1977. De neergaande trend heeft sindsdien krachtig doorgezet. Op grond van BSP-materiaal uit 1985-1990, overige broedvogelinventarisaties en mededelingen van derden komen wij voor 1991 uit op een schamele 400-450 paren voor heel Nederland, een afname van 70% ten opzichte van 1985-1986 en 90% ten opzichte van 1973-1977. De Kuifleeuwerik is dus een zeldzame broedvogel geworden die, om een idee te geven, iets minder voorkomt dan de Lepelaar en veel zeldzamer is dan de Havik.

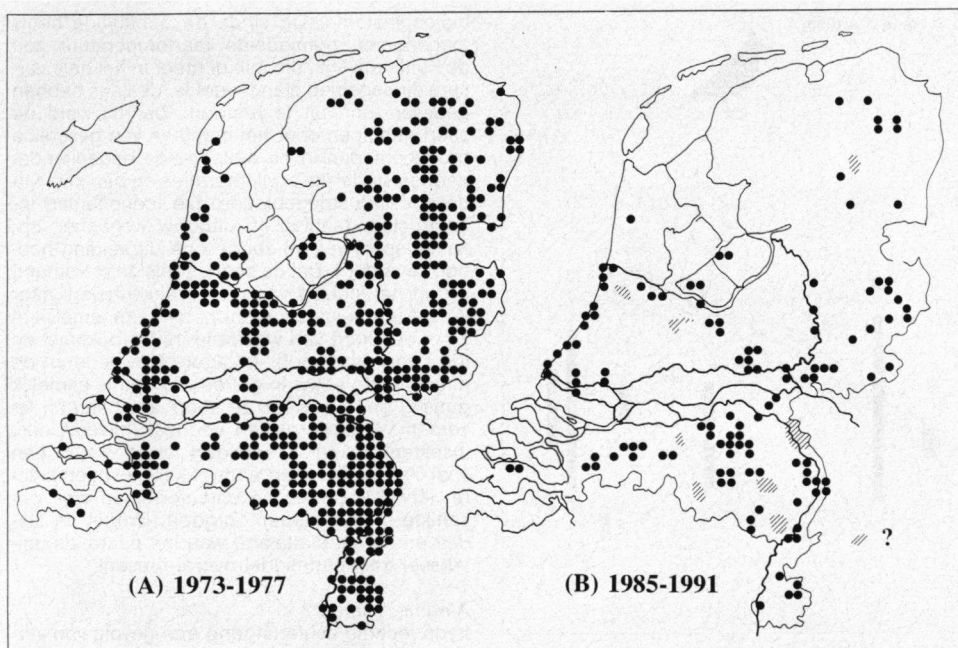
Figuur 3 geeft de aantallen per deelgebied weer in 1979-1983 (toen de soort dus al sterk was afgenomen!) en 1991. De achteruitgang in deze pe-

riode heeft het hardst toegeslagen in de drie noordelijke provincies, de Veluwe en de Achterhoek (80-100%). Op landelijk niveau bekeken zal evenwel de achteruitgang in de oorspronkelijke bolwerken Noord-Brabant en Limburg (afname 70-80%) meer gewicht in de schaal hebben gelegd. Relatief het minst getroffen (afname 35-60%) zijn Midden-Nederland (echter alleen vrij ruwe getallen bekend), het Rivierengebied (belangrijkste afname had hier vóór 1979-1983 zijn beslag gekregen) en de Randstad.

Overigens moet hier worden opgemerkt dat het aantalsverloop in langdurig onderzochte gebieden (figuur 2) erop wijst dat reeds ten tijde van de eerste landelijke schatting, 1973-1977, sprake was van achteruitgang. Hoeveel Kuifleeuweriken moeten er dan wel niet in de jaren vijftig of zestig of eerder in ons land hebben gebroed? Het is

In West-Nederland heeft de soort zich het beste gehandhaafd in de kuststrook tussen IJmuiden en Hoek van Holland. Scheveningen, 17 mei 1980.
Foto: Henk Harmsen.

Figuur 4. Verspreiding van de Kuifleeuwerik als broedvogel in (A) 1973-1977 (naar Teixeira 1979) en (B) 1985-1991 (archief BSP). Kaart B is minder volledig. Gebieden waaruit te weinig bekend is zijn gearceerd. Wie aanvullingen heeft, wordt verzocht deze door te sturen naar Sovon.

niet meer na te gaan, maar een getal van 5000-10.000 paren of mogelijk zelfs meer lijkt verdedigbaar.

Verspreiding

Figuur 4 toont de verspreiding in 1973-1977 (naar Teixeira 1979) en in 1985-1991 (archief Sovon). De kaart over 1985-1991 is minder compleet, omdat in deze periode geen landdekkend onderzoek plaatsvond. Daar staat tegenover dat de soort inmiddels is verdwenen uit verschillende blokken die in 1985 nog bezet waren. Wat dit betreft geeft de kaart nog een te rooskleurig beeld. Bij eerste oogopslag valt reeds op dat enorme gaten zijn verschenen in de verspreiding. In Noord- en Midden-Nederland was de verspreiding al fors ingekrompen rond 1979-1983, maar Zuid- en Oost-Nederland waren toen nog goed bezet (Sovon 1987). Sindsdien heeft ook hier de noodklok voor de Kuifleeuwerik geluid en zijn grote gebieden ontruimd. Het gros van de resterende Kuifleeuweriken broedt hier momenteel in de wat grotere steden (50.000 inwoners of meer). In West-Nederland heeft de soort zich nog het best gehandhaafd in de kuststrook tussen IJmuiden en Hoek van Holland. De soort komt hier voor op en langs boulevards, parkeerplaatsen en bouwwerken in de duinen, nieuwbouwwijken en bouwterreinen.

4. Europese situatie

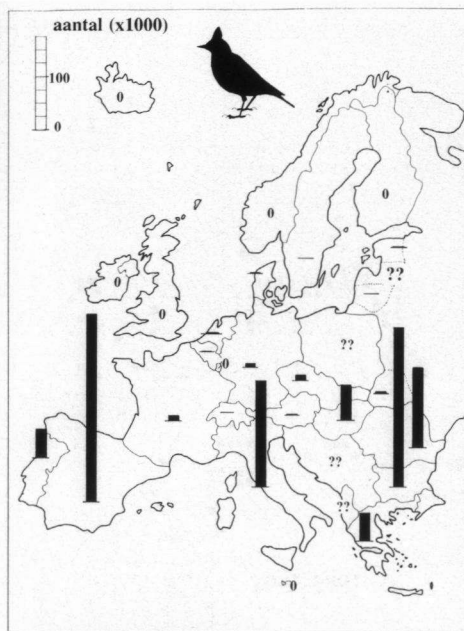
De zorgwekkende aantalsontwikkeling van de Kuifleeuwerik in ons land staat niet op zich. In onze buurlanden is de situatie niet beter. In België is een sterk afnemende tendens geconstateerd en Wallonië is inmiddels zo goed als verla-

ten. In Vlaamse gebieden waar tot voor kort flinke aantallen voorkwamen, zoals de kuststrook, de havengebieden bij Antwerpen en Belgisch-Limburg, heeft een sterke achteruitgang huisgehouden in de jaren zeventig en tachtig (Vlaamse Avifaunacommissie 1989). In Duitsland wordt in alle recente streekavifauna's gesproken van een forse afname (onder andere Mildenberger 1984) en in Noord-Frankrijk is het niet anders (Triplet 1981).

Hoe het in Europees verband is gesteld met de soort bleek bij raadpleging van het archief van het European Ornithological Atlas Committee (EOAC). De EOAC is al jaren bezig met de voorbereiding van een broedvogelatlas op Europese schaal, een project dat zo langzamerhand zijn voltooiing nadert. Dank zij de grandioze inzet van nationale coördinatoren is inmiddels niet alleen veel bekend geworden over de verspreiding maar ook over de aantallen en de aantalsontwikkeling van de Europese broedvogelsoorten.

Het zwaartepunt van de Europese verspreiding van de Kuifleeuwerik ligt overduidelijk in het zuiden van Europa (figuur 5). Landen als Spanje, Italië, Bulgarije en Roemenië herbergen aantallen waarvan vogelaars in Midden-, Noord- en West-Europa alleen kunnen duizelen. De Kuifleeuwerik broedt in Zuid-Europa in een grote verscheidenheid van schaarsbegroeide halfnatuurlijke biotopen en in cultuurland. In totaal moeten er in Europa een miljoen of meer paartjes Kuifleeuweriken rondtrippelen.

De aantalsontwikkeling, beoordeeld voor de periode 1970-1990, is desalniettemin verontrustend (figuur 6). In verschillende landen met een voorheen kleine broedvogelpopulatie is de Kuifleeu-

Figuur 5. Aantallen territoria van Kuifleeuweriken in Europa. Bron: EOAC-archief.

werik inmiddels uitgestorven (Noorwegen, Finland, Zwitserland). In vrijwel geheel Noord-, Midden- en West-Europa loopt de stand hard achteruit. Vooral in landen die aan de noordwestrand van het verspreidingsareaal liggen is deze afname opvallend groot (Nederland, België, Duitsland, Denemarken, Zweden). De afname is echter tot diep in Midden- en Oost-Europa merkbaar. Ook in Zuid-Europa wordt hier en daar achteruitgang gemeld (Spanje, Italië, Griekenland). Stabiele populaties komen alleen voor in Portugal, Bulgarije en Roemenië; Hongarije is het enige land waar een vooruitgang wordt gemeld.

5. Oorzaken

Bekeken over een periode van twee eeuwen en in een Europese context heeft de Kuifleeuwerik opvallende areaalveranderingen ondergaan: een sterke westwaartse expansie in de negentiende eeuw en een al even krachtige afname in de nieuw gekoloniseerde gebieden vanaf 1950 of eerder. Klimaatveranderingen en biotoopfactoren worden wel verantwoordelijk gehouden voor deze areaalveranderingen.

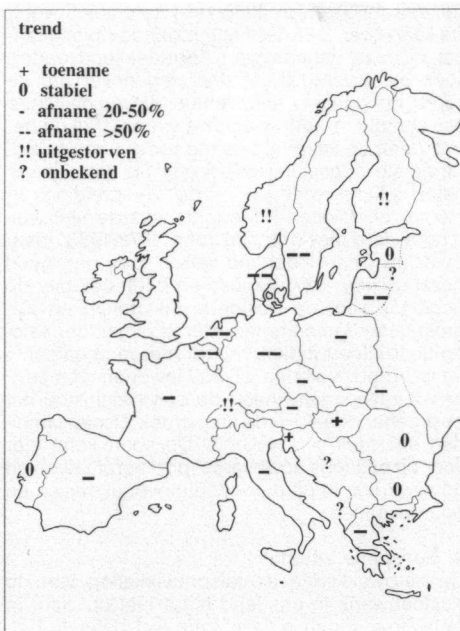
Toename

Glutz von Blotzheim & Bauer (1985) nemen aan dat klimaatveranderingen hebben gefungeerd als motor in de verspreidingsgeschiedenis van Kuifleeuweriken in de afgelopen eeuwen. Zo zou de arealinkrimping in de zeventiende eeuw zijn veroorzaakt door een langdurige periode met zeer strenge winters; deze eeuw wordt niet voor niets de Kleine IJstijd genoemd. De uitbreiding die daar op volgde, werd veroorzaakt door een combinatie van een gunstige klimaatperiode en

biotoopfactoren. De sinds de achttiende eeuw toegenomen gemiddelde jaartemperatuur zou de Kuifleeuwerik, die min of meer in het hele verspreidingsgebied standvogel is, de kans hebben gegeven zich uit te breiden. Daarbij werd de soort geholpen door het ontstaan van geschikte broedgebieden in de opkomende negentiende-eeuwse stedelijke agglomeraties en hun snel uitdijende industriegebieden. De toegenomen infrastructuur (aanleg en uitbouw wegennet, opkomst spoorwegen) zouden de uitbreiding hebben bevorderd. Dat de soort, zoals de volksmond wil, in het kielzog van de Kozakkenlegers naar West-Europa is gekomen, is niet aannemelijk al zit er een kern van waarheid in. De opkomst en inzet van grote mobiele legers (cavalerie) in de negentiende eeuw in geheel Europa is namelijk gunstig geweest voor de soort. De paarden leverden via uitwerpselen voedsel (haverkorrels, insecten) op en verspreiden langs wegen een voor Kuifleeuweriken aantrekkelijke ruderaalfloora, terwijl kazernes en oefenterreinen voor geschikte broedbiotopen zorgden. Ook in de steden en op het platteland was het paard als universeel transportmiddel overal present.

Afname: klimaat?

Is de recente achteruitgang een gevolg van veranderingen in het klimaat? Het eerst kan daarbij worden gedacht aan de invloed van strenge winters. De Kuifleeuwerik leeft 's winters voornamelijk van plantaardig voedsel en kan lijden onder strenge winters, vooral wanneer de voedselbronnen zijn afgesloten door een dik pakket sneeuw. Glutz von Blotzheim & Bauer (1985) geven voorbeelden uit Oost-Europa en Möller (1978) uit Denemarken, maar ze zijn ook uit Nederland be-

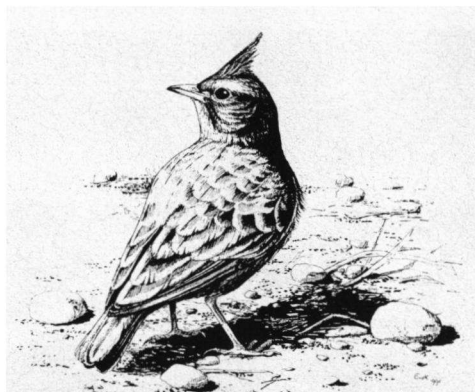

Figuur 6. Aantalsontwikkeling van de Kuifleeuwerik in Europa. Bron: EOAC-archief.

kend. Zo vermeldt Hens (1965) een 80% afname in de omgeving van Helden na de winter 1941/1942. Uit het meer recente verleden evenwel zijn dergelijke gevallen van buitensporige wintersterfte niet bekend uit ons land. De strenge winters 1978/1979 en 1984/1985 tot en met 1986/1987 leverden in langdurig onderzochte broedgebieden geen opvallende aantalsdaling op (figuur 2), terwijl die van 1978/1979 zeer sneeuwrijk was en die van 1984/1985 in mindere mate eveneens. Van de andere kant kon een serie zachte winters medio jaren zeventig en eind jaren tachtig geen opleving van de broedpopulatie bewerkstelligen. Er is daarom, los van de vraag of er op lange termijn überhaupt sprake is van een tendens tot koudere winters (denk aan de broeikastheorie!), geen aanwijzing dat de afname van de Nederlandse broedpopulatie verband houdt met excessieve wintersterfte. Wel is het natuurlijk mogelijk dat andere klimaatfactoren een rol spelen. Gedacht zou kunnen worden aan structureel toegenomen regenval en/of afgenomen temperaturen in de voortplantingstijd. Hoewel het op dit gebied wemelt van de theorieën, ontbreekt voorsnog een brede analyse van eventuele veranderingen in het weer op lange termijn (50-100 jaar) waardoor het onmogelijk is verbanden te leggen.

Afname: biotoop?

Voor zover bekend heeft de achteruitgang in Nederland het eerst plaatsgevonden in cultuurland en natuurgebieden (heidevelden, zandverstuivingen) en daarna in bebouwde kommen, waarbij in het algemeen kleinere gemeenten het eerst aan de beurt waren en grote steden het laatst.

Het broeden in agrarisch gebied was niet ongebruikelijk maar is de laatste decennia nauwelijks meer vastgesteld.
Tekening: Elwin van der Kolk.

Terwijl het broeden in agrarisch gebied en in natuurgebieden eind vorige eeuw misschien meer voorkwam dan dat in dorpen en steden (Alleyn et al 1972) en in de eerste helft van deze eeuw in ieder geval niet ongebruikelijk was, zijn er betrekkelijk weinig meldingen uit de laatste decennia bekend. In veel gebieden werden de laatste broedgevallen in deze biotopen vastgesteld in de jaren zestig of uiterlijk medio jaren zeventig (Alleyn et al 1971, Zomerdijk et al 1971, Van den Bergh et al 1979, Vogelwerkgroep Zuidoost-Achterhoek 1985, Jonkers et al 1987). Op de Zuidoost-Veluwe broedden op verscheidene heidevelden (totaal 1750 ha) in 1969-1979 jaarlijks één tot zes paren maar in 1980-1991 alleen in 1982 en 1990 nog één paar. In 1975 verdween de soort.

Bij het verdwijnen van de Kuifleeuwerik uit bebouwde gebieden kan worden gedacht aan een reeks van veranderingen die hebben plaatsgehad.

Foto: Mike Weston.

Wellicht speelt de verandering van de wijze van de stadsuitbreiding mee in de achteruitgang. Maasvlakte, oktober 1986. Foto: Hans Gebuis.

van zandige akkers in de omgeving van Weert en Koningsbosch in Midden-Limburg. Voor zover bekend komt momenteel alleen in Noord-Limburg nog een enkel paartje voor in cultuurgebied (Schols & Schepers 1991) en broedgevallel op heidevelden/zandverstuivingen worden alleen onregelmatig vastgesteld.

Het verdwijnen als broedvogel van de heidevelden staat in sommige gevallen in verband met het dichtgroeien van terreinen (Jonkers et al 1987), terwijl dat in het agrarische gebied naar alle waarschijnlijkheid een gevolg is van intensivering van het grondgebruik. Het is uiteraard niet meer na te gaan welke aantallen in het verleden broedden in de desbetreffende biotopen. Lokaal konden echter redelijke dichtheden voorkomen (zoals tien paartjes langs onverharde wegen in de Ospelse Peel in 1962, Hens 1965) en landelijk gezien betroffen het mogelijk substantiële aantallen.

Na de agrarische gebieden en natuurgebieden waren de kleinere gemeenten en buurtschappen aan de beurt. In de jaren zeventig en begin jaren tachtig is het merendeel ervan ontruimd door de Kuifleeuweriken. In de omgeving van Weert bijvoorbeeld, waar rond 1970 veertien buurtschappen bezet waren, verdwenen de soort in de jaren zeventig uit alle dorpen met minder dan 1000 inwoners en in de jaren tachtig uit nagenoeg alle met 1000-10.000 inwoners. Het verlies van de kleinere bebouwingskernen betekende een gevoelige aderslating voor de Nederlandse stand. Zo herbergden alle kleinere gemeenten in oostelijk Noord-Brabant in de jaren zestig tien of meer broedparen (Van Erve et al 1967). Uiteindelijk gingen de grote steden voor de bijl. Medio jaren tachtig of eerder waren de aantallen ook hier sterk uitgedund.

Wat betreft het verdwijnen van de soort uit bebouwd gebied kan worden gedacht aan een

reeks van veranderingen die nadelig zullen zijn geweest. Sommigen hebben gewezen op het nagenoeg verdwijnen van het paard uit het hedendaagse straatbeeld (Van den Bergh et al 1979), waarmee voor Kuifleeuweriken aantrekkelijke voedselbronnen verdwenen. Deze theorie wordt door anderen aangevochten (Möller 1978, Sovon 1987) en kan de geleidelijke afname in de jaren zeventig en tachtig, toen paarden al lang een zeldzame verschijning in de straten waren geworden, zeker niet bevredigend verklaren. Het is meer plausibel dat de hoeveelheid en kwaliteit van de broedbiotoop in deze jaren zijn vermindert.

Na een ware *hausse* in de jaren zestig zijn de bouwactiviteiten in de jaren zeventig en tachtig op veel plaatsen verminderd. Er zijn derhalve minder terreinen aanwezig die gedurende een aantal jaren geschikt zijn als broedgebied. In gebieden waar ook thans nog grootschalige stedelijke uitbreidingsplannen worden gerealiseerd zoals rondom Amsterdam, Utrecht, Rotterdam en Tilburg, hebben de bouwactiviteiten voor zover bekend niet geresulteerd in een florerende kuifleeuwerikenstand, in tegenstelling tot de jaren zestig. Wellicht speelt hierbij mee dat de wijze van stadsuitbreiding is veranderd: van vrij ruime nieuwbouwwijken of flatcomplexen met grote parkeerterreinen en ruime groenvoorzieningen in de jaren zestig naar tamelijk gesloten zeeën van laagbouw in de jaren tachtig.

In gebieden waar weinig of niet (meer) wordt gebouwd kon de soort zich in het verleden handhaven in lage dichtheden, mits de bebouwing niet te dicht was en er kleine veldjes of braakliggende hoekjes waren. Tegenwoordig zoekt men de soort tevergeefs in de oudere wijken, en geen wonder: dergelijke hoekjes zijn inmiddels volgebouwd en wat er rest staat onder druk van allerlei activiteiten die niet gunstig zijn voor Kuifleeuwe-

Ruderaalterreinen met de noodzakelijke open plekjes kunnen tegenwoordig sneller dan vroeger worden overwoekerd en daardoor ongeschikt raken. Strand van IJmuiden, november 1985. Foto: D. van 't Zelfde.

riken. Trimmers, motorcrossers en wandelaars met honden nemen vrijwel permanent bezit van dergelijke groenrestanten. Voor een soort die, ondanks zijn weinig schuwe gedrag, nestbouw en voederen stopt bij verstoring (Teixeira 1979) kan deze verontrusting in de broedgebieden funest zijn. Het feit dat de Kuifleeuwerik een grondbroeder is waarvan de jongen het nest verlaten na tien dagen (Eykman et al 1937), op een moment waarop ze nog niet kunnen vliegen, is eveneens ongunstig. Men kan zich afvragen hoeveel nesten al dan niet moedwillig door mensen zijn verstoord en hoeveel pas uitgelopen jonge Kuifleeuweriken zijn gegrepen door rondstruinende katten of honden. Mogelijk is ook het explosief toegenomen verkeer zijdelings van belang. Dat er wellicht aanzienlijke aantallen slachtoffers vallen door het verkeer, blijkt uit Jonkers tussen september 1973 en januari 1976 wekelijks werden gecontroleerd (gemiddelde lengte per traject 4,5 km, totale gecontroleerde lengte 308 km), werden negen dode Kuifleeuweriken aangetroffen naast 6686 andere verongelukte vogels. In ieder geval kan men aannemen dat foerageren op straten met zeer druk verkeer risico's met zich meebrengt.

Toch lijkt de factor broedbiotoop alleen niet alles te kunnen verklaren. Het is echt niet zo dat in het verstedelijkte Nederland nergens meer hoekjes te vinden zijn waar een Kuifleeuwerik ongestoord zou kunnen broeden. Maar is er nog voedsel genoeg, speciaal in de tijd dat de jongen worden gevoed met insecten? Gezien de verarming van de bodemfauna, die volgens onderzoek naar het Korhoen een belangrijke rol speelt in de afname van die soort, is het verleidelijk te speculeren over een verarming van de bodemfauna in het stedelijke gebied. Denk alleen aan de invloed van luchtverontreiniging. Kuifleeuweriken hebben vanwege hun foerageertechniek

(met de snavel omwoelen van de bovenste bodemlaag) een sterke voorkeur voor spaarzaam begroeide terreinen; de vegetatiebedekking van de bodem mag niet meer dan 50% bedragen (Pätzold 1971). Door atmosferische depositie vindt momenteel een sterke 'overbemesting' van het landschap plaats waardoor heidevelden vergrassen, bosbodems overwoekerd raken met Bochtige Smele en de bodemfauna verandert qua omvang en samenstelling. Het is denkbaar dat ook de voor de Kuifleeuwerik noodzakelijke open plekjes in ruderaalterreinen sneller dan vroeger worden overwoekerd en dus ongeschikt raken, terwijl de resterende bodemfauna niet meer voldoende voedsel oplevert. Ook zal het gebruik van herbiciden, bijvoorbeeld om trottoirs of spoorwegtaluds vrij te houden van onkruiden, ongunstige gevolgen hebben gehad via directe vergiftiging en/of vermindering van voedsel en dekking.

Het is voor ons onmogelijk te bepalen aan welke factor welk gewicht moet worden toegekend. Dat de combinatie van factoren echter een sterk negatief effect heeft gehad op de aantalsontwikkeling, lijkt wel zeker. In het buitenland zijn diverse aanwijzingen gevonden voor een tekortschietende reproductie als factor van belang voor het verklaren van de afname. Glutz von Blotzheim & Bauer (1985) halen drie studies aan uit Duitsland waarbij het broedsucces, uitgedrukt in het aantal uitgevlogen jongen betrokken op het aantal gelegde eieren, erg laag was: in Keulen 53,3% (n=23 legsels), Halberstadt 38,3% (n=41) en Hoyerswerda 26,8% (n=60). De tien paren die Bazel in 1969 nog rijk was, de laatste van Zwitserland, produceerden samen slechts één jong. Veel nesten mislukten door opgave bij slecht weer, predatie door slakken, loopkevers, zoogdieren en vogels en verstoring door mensen. Ook werd invloed vermoed van herbiciden- en insecticidengebruik. Ongepubliceerde broedbio-

logische gegevens uit Nederland geven aan dat het broedsucces ook in Nederland in de jaren zeventig en tachtig erg laag was.

6. Een toekomst voor Nederlandse Kuifleeuweriken?

Er zijn op dit moment geen redenen om optimistisch te zijn over de toekomst van de Kuifleeuwerik in Nederland. Ongunstige biotoopfactoren zoals het volbouwen en verstoren van broedgebieden zullen in de toekomst vermoedelijk alleen maar toenemen. De te verwachten verdere afname van de Nederlandse populatie is moeilijk een halt toe te roepen. Het inrichten van reservaten, voor sommige soorten een middel om de broedpopulatie op peil te houden, is in het geval van de Kuifleeuwerik amper voorstelbaar, omdat de soort in ons land een overgangsstadium bewoont dat kostbaar is (bouwgrond in de steden!) en moeilijk in stand is te houden. Theoretisch gezien zou het aanleggen van braakliggende, afgesloten veldjes (met paardbegrazing) in stedelijke bebouwing enig soelaas kunnen bieden, maar het is de vraag of de soort er optimaal van zou kunnen profiteren. Het feit dat de soort overwegend standvogel is en slechts een geringe dispersie vertoont (Zink 1975), werkt hierbij in zijn nadeel. Nieuw ontstane broedgebieden kunnen door de nazaten van de Nederlandse Kuifleeuweriken wellicht niet meer worden bereikt wanneer ze op onoverbrugbare afstand liggen van de laatste kerngebieden. De sterke afname elders in West-Europa maakt het bovendien onwaarschijnlijk dat de slinkende populatie in ons land wordt aangevuld door een in-

stroom vanuit de omliggende landen. Al met al lijken de dagen waarin de Kuifleeuwerik bij het typische stadsbeeld hoorde, voorgoed te zijn geteld.

Dankwoord en verantwoording

Het Centraal Bureau voor de Statistiek (afdeling Natuurlijk Milieu) verzorgde een uitdraai van alle Kuifleeuweriken die in 1985-1990 bij het BSP zijn gemeld als broedvogel.

In dit artikel zijn gegevens verwerkt van velen. Er werden onder andere ongepubliceerde tellingen verwerkt van R.G. Bijlsma, J. van Diermen, A.J. van Dijk, J. van Dijk, T. Eggenhuizen, F. van Erve, W. Hagemeijer, F. Hustings, J. Kleine, E.R. Koster, R. Kwak (Vogelwerkgroep Zuidoost-Achterhoek), R. Lensink (Vogelwerkgroep Arnhem), P. Maréchal, A. Nuijten (Vogelwerkgroep West-Brabant), F. Post, F. Schepers (Provincie Limburg), R. Terlouw, W. Veenhuizen, H. Wessels en vele anderen. Een aantal vogelwerkgroepen die door Sovon werden geënkquêteerd over verspreiding, aantallen en trends van stadsvogels, leverden bruikbare tot gedetailleerde gegevens (zie Dankwoord in Bekhuis et al 1992). Ontelbare waarnemers hebben in de loop der jaren veldgegevens voor Sovon verzameld; deze gegevens werden door de districtscoördinatoren doorgespeeld aan het Sovonhoofdkwartier. Wij beseffen terdege dat een overzichtsartikel niet mogelijk is zonder de hulp van al die, veelal niet met naam genoemde, waarnemers. Aan allen die op enigerlei wijze hebben bijgedragen aan de totstandkoming van dit artikel zeggen wij hartelijk dank.

De afname van de Nederlandse populatie is moeilijk een halt toe te roepen. Scheveningen, 28 februari 1992.

Foto: Henk Harmsen.

Recente aantalsschattingen en andere gegevens uit andere landen werden ontvangen via E. Mandrup-Jacobsen, U.G. Sørensen & R. Christensen (Denemarken), A. Heggland & J.O. Gjershaug (Noorwegen), T. Larsson (Zweden), P. Koskimies & R. Väisänen (Finland), P. Mierauskas (Litouwen), T. Wesolowski (Polen), I.M. Gorbán & V. Krivenko (Westelijke Oekraïne), K. Štastný, V. Bejček, J. Hora & A.K. Randík (Tsjechoslowakije), Z. Waliczek (Hongarije), I. Geister, G. Sušić & V. Vašić (Joegoslavië), D. Munteanu (Roemenië), T. Michev, P. Iankov & L. Profirov (Bulgarije), B. Hallmann & J. Catsadorakis (Griekenland), A. Anselin, J.-P. Jacob & J. van Vesslem (België), G. Rocamora (Frankrijk), D. Crowther & J. Weiss (Luxemburg), R. Rufino & R. Neves (Portugal), E. de Juana (Spanje), M. Gustin & E. Meschini (Italië), O. Biber (Zwitserland), A. Ranner (Oostenrijk) en G. Rheinwald (Duitsland).

8. Summary

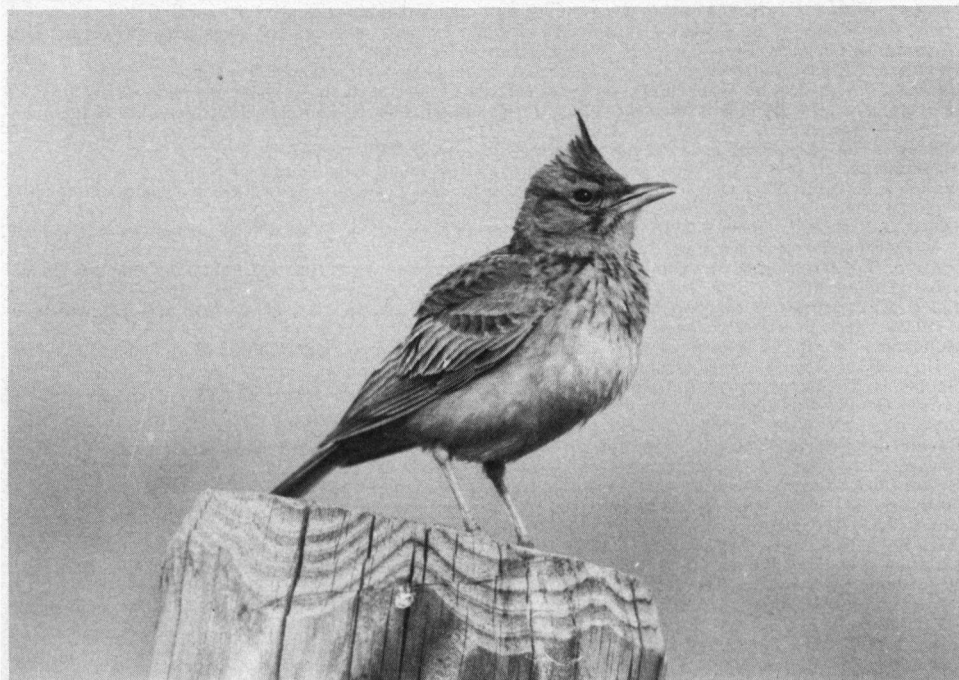
In this paper population changes in the Crested Lark in The Netherlands are described. In the first half of the 20th century the species must have been fairly numerous, especially on the sandy soils in the South and East of the country; it bred in the dunes and built-up areas in the West as well. In the 1970s and 1980s a severe decrease was noted in many areas (figure 1 for a comparison of numbers in the 1970s and 1980s; in black the remaining part). In 25 study-areas numbers decreased from 622 to 85 territories, a 86% decrease. In some intensely studied plots a continuing decrease took place during the whole survey period (figure 2).

On a national level the breeding population decreased from 3000-5000 pairs in 1973-1977 to 1000-2000 in 1985-1986 and 400-450 in 1990-1991. Regional numbers for 1985-1986 and 1990-1991 are given in figure 3. At the moment, Crested Larks have deserted large parts of the country (figure 4). The species has maintained relatively well in some coastal areas in the West of the country, especially in or near dunes.

On a European level Crested Larks are still numerous in the southern half of the continent (figure 5) but population developments are disquieting. In Northern and Western Europe a very strong decrease is described, leading to extinction in some countries. In Central Europe and in parts of Southern Europe a less severe but noticeable decrease is reported, and only in parts of Southeast-Europe numbers are known to be stable (figure 6).

In the past, climatic changes (less severe winters) have been held responsible for the increase in numbers and colonization of new areas in the 18th and 19th centuries. Although examples of heavy mortality in severe winters are known from The Netherlands, there is no evidence that winter conditions have been responsible for the quick and heavy decline of the Dutch breeding population in the 1970s and 1980s (the severe 1978/1979 and 1984/1985 - 1986/1987 winters had no impact on breeding numbers in study plots; figure 2). Although other climatic factors cannot be excluded, it is much more likely that habitat factors have caused the sharp decrease.

In heatherland, sandy inland dunes and on arable land, habitats that held small numbers of

Al met al lijken de dagen waarin de Kuifleeuwerik bij het typische stadsbeeld hoorde, voorgoed te zijn geteld. Scheveningen, 17 mei 1992. Foto Henk Harmsen

Crested Larks until the 1960s or 1970s, the species has probably disappeared as a consequence of overgrowing of bare grounds (heather) and intensification of land use (arable land). In town and villages that held good numbers until the 1970s, some adverse developments have taken place. Building activities have diminished after a boom in the 1960s, a change took place from well-spaced low-rise building areas and blocks of flats to low-rise building with less open space. Besides this, in older urban areas fallow lands have been built up or are permanently disturbed by recreational activities, cats and dogs. Perhaps

some other factors may have contributed as well, such as food shortage caused by (aerial) pollution and the use of herbicides as well as casualties by increased traffic.

As these adverse factors will probably have an even greater impact in the future, and as a recolonization of suitable breeding habitats becomes unlikely (given the declining populations in surrounding countries and the weak dispersion in these species) it is to be expected that the Dutch breeding population of the Crested Lark will decrease further in the next years.

■ Fred Hustings, Johan Bekhuis, Rob G. Bijlsma & Frans Post, p/a Sovon, Rijksstraatweg 178, 6573 DG Beek-
Ubbbergen.

9. LITTERATUUR:

- Alleyn, W.F., L.M.J. van den Bergh, S. Braaksma, T.L.J.F. ter Haar, D.A. Jonkers, H.N. Leys & J. van der Straaten (1971): Avifauna van Midden-Nederland. Van Gorcum, Assen.
- Bekhuis, J., A.J. van Dijk, W. Hagemeijer, F. Hustings & H. Wessels (1992): Meer of minder stadsvogels: wat weten wij ervan? *Het Vogeljaar* 40 (3): 97-104.
- Bergh, L.M.J. van den, W.G. Gerritse, W.H.A. Hekking, P.G.M.J. Kelj & F. Kuyk (1979): Vogels van de Grote Rivieren. Spectrum, Utrecht.
- Boekema, E.J., P. Glas & J.B. Hulscher (1983): De vogels van de provincie Groningen. Wolters-Noordhoff/Bouma's Boekhuis, Groningen.
- Cramp, S. (1988): The birds of the Western Palaearctic. Deel 5. Oxford University Press, Oxford/New York.
- Dijk, A.J. van & B.L.J. van Os (1982): Vogels van Drenthe. Van Gorcum, Assen.
- Dijk, J. van & D.M. Hoek (1989): Vogels van Noordwijk en omstreken. Vereniging voor Natuur- en Vogelbescherming Noordwijk, Noordwijk.
- Erve, F.J.H. van, H.K.M. Moller Pillot, A.B.L.M. Wittgen, S. Braaksma, W.H.T. Knippenberg & V.F.M. Langenhoff (1967): Avifauna van Noord-Brabant. Van Gorcum, Assen.
- Eykman, C., P.A. Hens, F.C. van Heurn, C.G.B. ten Kate, J.G. van Marle, G. van der Meer, M.J. Tekke & Tsj. Gs. de Vries (1937): De Nederlandsche Vogels, 1. Wageningsche Boek- en Handelsdrukkerij NV, Wageningen.
- Glutz von Blotzheim, U.N. & K.M. Bauer (1985): Handbuch der Vögel Mitteleuropas. Deel 10. Aula, Wiesbaden.
- Haverschmidt, F. (1942): Faunistisch overzicht van de Nederlandse broedvogels. Brill, Leiden.
- Hens, P.A. (1965): Avifauna van de Nederlandse provincie Limburg benevens een vergelijking met die der aangrenzende gebieden. Publ. Natuurhist. Gen. Limburg, reeks XV, Maastricht.
- Hustings, F. (1991): Tegenwoordig is het straatbeeld zonder Kuifleeuwerik. *Limburgse Vogels* 2: 70-73.
- Jonkers, D.A. & G.W. de Vries (1977): Verkeersslachtoffers onder de fauna. Vogelbescherming, Zeist.
- Jonkers, D.A., R.A. Kole & J. Taapken (1987): Vogels tussen Vecht en Eem. Vogelwerkgroep Het Gooi en omstreken, Hilversum.
- Malsen, J.F.M. van (1925): Avifauna van Harderwijk. Jaarbericht CNV 14: 100-119.
- Mildenberger, H. (1984): Die Vögel des Rheinlandes, 2. Ges. Rhein. Orn., Düsseldorf.
- Møller, A.P. (1978): Population size and changes of Crested Lark *Galerida cristata* in North Jutland, with remarks on population regulation. *Dansk Orn. Fören. Tidsskr.* 72: 189-196.
- Oordt, G.J. van & J. Verwey (1925): Voorkomen en trek der in Nederland in het wild waargenomen vogelsoorten. NV Boekhandel en Drukkerij v/h Brill, Leiden.
- Pätzold, R. (1971): Heideleerche und Haubenlerche *Lullula arborea* (L.) und *Galerida cristata* (L.) Ziemsens, Wittenberg Lutherstadt.
- Ploeg, D.T.E. van der, W. de Jong, M.J. Swart, B. van der Veen, J.A. de Vries, J.H.P. Westhof & A.G. Witteveen (1976): Vogels in Friesland. Delen 1-3. De Tille, Leeuwarden.
- Ruitenbeek, W., C.J.G. Scharringa & P.J. Zomerdijs (1990): Broedvogels van Noord-Holland. Stichting Samenw. Vogelwerkgr. Noord-Holland, Assendelft.
- Schols, R. & F. Schepers (1991): De broedvogels van het noordelijk Peelgebied. Provincie Limburg, Bureau Landelijk Gebied, Maastricht.
- Smit, A. (1992): Waar is de Kuifleeuwerik gebleven? Anser nummer 2, juni 1992: 9-10.
- Sovon (1986): Handleiding Bijzondere Soorten Projekt (broedvogels), herziene uitgave. Arnhem.
- Sovon (1987): Atlas van de Nederlandse vogels. Samenwerkende Organisaties Vogelonderzoek, Arnhem.
- Sovon (1988): Nieuwe aantalschattingen van de Nederlandse broedvogels. *Limosa* 61: 151-162.
- Teixeira, R.M. (1979): Atlas van de Nederlandse Broedvogels. Natuurmonumenten, 's-Graveland.
- Thijssen, J.P. (1925): Het vogelboekje. 2de druk. W. Versluys, Amsterdam.
- Triplet, P. (1981): Le Cochevis huppé *Galerida cristata* dans la Somme. *L'Oiseau et R.F.O.* 51: 323-328.
- Vlaamse Avifaunacommissie vzw. (1989): Vogels in Vlaanderen: voorkomen en verspreiding. I.M.P., Bornem.
- Vogelwerkgroep Avifauna West-Nederland (1981): Randstad en broedvogels. Gianotten, Tilburg.
- Vogelwerkgroep Zuidoost-Achterhoek (1985): Broedvogels van Winterswijk. KNNV & Stichting Staring Instituut, Hoogwoud.
- Zink, G. (1975): Der Zug Europäischer Singvögel. Deel 2. Vogelzug Verlag, Möggingen.
- Zomerdijs, P.J., C. van Orden, K. Zwart, W. Verkerk, B. Muusers, H.E. Fabritius & C. de Vries (1971): Broedvogels van Noord-Holland Noord. Heijnis, Zaandijk.